

Sümer Siyasi Düşüncesinde Kent-Devlet, Krallık ve Adalet: Adalet Aşığı Çoban Krallar

Fırat MOLLAER*

Bursa Uludağ Üniversitesi

Öz

Bu makale, siyasi düşüncede birtakım kök paradigmaların ortaya çıkışını anlamak amacıyla Sümer uygarlığına yöneliyor. Sümerler uygarlık tarihindeki pek çok yeniliği ortaya koydukları gibi siyasi düşüncenin başlangıçlarını da belirlemiştir. Perslerden Osmanlılara etkili olan ve “adalet dairesi” olarak kavramsallaştırılan özgün bir adalet anlayışı bunların başında gelir. Sümer siyasi düşüncesini açıklamanın en iyi yolu şu kavramların izini sürmektir: Kent-devlet, uygarlık, meclis(ler), siyasal mücadele ve savaş, kraliyet ideolojisi, adalet. Bu makale, Sümer siyasi düşüncesini, *Sümer Kral Destanları*, *Gılgamış Destanı* ve *Gılgamış Hikâyeleri*’nden, bir başka deyişle, edebi ve mitolojik düşünceden hareketle incelemekte ve Sümer siyasi düşüncesinde kent-devlet, krallık ve adaletin birbirine bağlı olarak gelişen anlamını yorumlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Sümerler; Kent-devlet, Uygarlık; Krallık; Adalet

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, firatmollaer@uludag.edu.tr, ORCID:0000-0002-5415-5281.

City-State, Kingship, and Justice in Sumerian Political Thought: Justice Loving Shepherd Kings

Abstract

This article turns to the Sumerian civilization to understand the emergence of some of the root paradigms in political thought. The Sumerians not only introduced many innovations in the history of civilization but also marked the beginnings of political thought. A unique conception of justice, conceptualized as the “circle of justice”, which was influential from the Persians to the Ottomans, is one of the most important of these. The best way to explain Sumerian political thought is to trace the following concepts: City-state, civilization, assembly(s), political struggle and war, royal ideology, justice. This article analyzes Sumerian political thought from the Sumerian King Epics, the Epic of Gilgamesh and the Gilgamesh Stories, in other words, from literary and mythological thought, and aims to interpret the interconnected meaning of city-state, kingship and justice in Sumerian political thought.

Keywords

Sumerians; City-state; Civilization; Kingship; Justice

Extended Abstract

The Sumerians, as in many other respects, have laid down the beginnings of political thought. In this article, we have examined political thought in the Sumerian civilization from *the Sumerian King Epics*, *the Epic of Gilgamesh* and *the Gilgamesh Stories*, that is, from literary and mythological thought. Thus, we tried to understand the emergence of some root paradigms in political thought. We can summarize our results as follows.

At the center of the formation of Sumerian political thought is the city-state. The most important development that distinguishes the Sumerian civilization is the establishment of cities. Experts agree that the Sumerian city was not a city in today's sense but a city-state. The history of the Sumerians provides an introduction to the relationship of the city to civilization. *The Sumerian King Epics* (22nd-17th centuries BC) begin with lines about the decisive role of cities in social and political. The emergence of the city or city-state in the Sumerians is evident at the very beginning of the epics. These epics state that the city-state is “the place where destinies are decided” and praise the city. The Sumerians saw their city-state as the foundation of a political order that determined the fate of mortals, linked them to the divine plane, established by divine law itself, and was an integral part of the religious order as well as the political order. This understanding of the primacy of the city-state will reappear in ancient Greece, which is considered to be the source of Western political thought and will be transmitted to later political thought. In *the Sumerian King Epics*, there is another unique theme that supports the centrality of the city: The condition of the (uncivilized) human being who is forced to live outside the city. This trace draws the contours of civilization by symbolically marking the outside of the city. The man outside the city is a savage who has lost the qualities of humanity or civilization.

The Sumerians, who lived in city-states, not only had a unique socio-political organization, but they were also the source of some political archetypes (or archetypes) about governance whose influence would last for millennia. In *the Sumerian King Epics*, we

encounter certain patterns of political leadership. The city-state plays a dominant role in people's lives, not only in terms of its many other effects, but also in terms of political leadership. This is the royal ideology created by the Sumerians. The Sumerians contributed to the history of political thought the understanding of the role of powerful rulers. Politics is first and foremost embodied in mighty rulers. The strong king is a recurring theme in *the Sumerian King Epics* (as they were also created to be sung).

It is understood from the Sumerian epics that the Sumerians encountered a political threat at a certain moment in history after they settled in cities and placed it in the context of a political struggle and enemies. The first dimension of the political struggle in Sumerian city-states was between the inhabitants of the city-state and the "barbarians" or nomads who constantly raided the cities. A different dimension of the political struggle was the wars between the city-states themselves and with other inhabitants in the surrounding area. The fact that the Sumerian political order was based on different city-states rather than an empire had a decisive impact on the future of Sumerian civilization. Another face of civilization is that the war form of political struggle has become the reality of the city. It seems that the Sumerians are the milestone of the identification of war with the state.

In Sumerian city-states, we also encounter the phenomenon of the assembly in the conduct of political struggle. Some Sumerian scholars have also used the existence of the assembly to justify that the royal ideology did not reflect an absolute tyranny. They have pointed to the role of the assembly (or assemblies) that shared the king's war decision-making Powers. The distinguished Sumerologist Kramer also emphasizes the phenomenon of assemblies in the conduct of political struggle in Sumerian city-states. Kramer also uses the existence of assemblies in Sumer to justify that the royal ideology did not reflect absolute despotism. While Kramer identifies this as the 'first assembly' of history, he also critically raises one of the most important claims of Orientalism in political science, "Oriental despotism".

The best way to pursue this project is to identify the specific nature of the concept of justice on which Sumerian royal ideology is based. While the struggle for sovereignty between city-states continues, Sumerian written documents also show that rulers are charged with wisdom, justice and responsibility in domestic politics. Sumerian political thought envisions the king as a shepherd, but a "just shepherd." The Sumerians were the pioneers of a political thought that gave the ruler power but also responsibility. Sumerian documents attribute wisdom, justice and responsibility to the ruler at the top. Sumerian records proudly describe the king's practices of social justice: Here the king, as a "justice-loving shepherd" who prevents evil, cruelty, tyranny and violence, who brings righteousness to Sumer, says that under his rule the strong cannot oppress the weak and that decisions are made according to justice. According to experts such as Darling, who traces the development of a conception of justice from the Sumerians to the Ottomans, we would be mistaken if we interpret political leadership or royal ideology in Sumerian political thought as the origins of "Oriental despotism" with an Orientalist and Eurocentric approach. The Sumerians provide the first example of royal ideology in written history. However, we should also add that the Sumerians developed the forerunners of a conception of good governance, which was paralleled by a unique conception of justice: "The circle of justice."

A conception of politics that dates back to the Sumerian civilization has been interpreted in various ways throughout history. However, the conception of justice in Sumerian

political thought, especially the image of the justice-loving shepherd king, shows us that the Sumerians set the first examples of the understanding of the “circle of justice” that would be highly influential historically from the Persians to the Ottomans. The Sumerians put forward a unique understanding of justice that would be effective from the beginning of written history until the Ottoman Empire, and the precursors of an understanding that would later be conceptualized as the “circle of justice.”

Giriş

Bu yazının amacı Sümer uygarlığında siyasi düşüncenin temel kavramlarını incelemek ve Sümer siyasi düşüncesinde İlkçağdan Ortaçağa etkili olmuş bir adalet tasavvurunun köklerini açıklamaktır. Fakat odağımıza Sümerlerde siyasi düşüncüyü alırken özlü de olsa bir uygarlık tarihi ve siyasi tarih bağlamına ihtiyacımız var. Sümer siyasi düşüncesinin temel izleklerini toplumsal ve siyasi örgütlenmenin temel çerçevesini açıklayacak bir tarihsel zeminde kavramak için Sümer uygarlığına kısa bir bakış atalım.

Antik “Yakındoğu”¹ tarihi uzmanları, İÖ IV. binyılın bir dönüm noktası olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Arkeologlar, tarihçiler ve antropologlar söz konusu dönüm noktasını oluşturan şu gelişmelere dikkat çekerler: i) Tarımsal üretimin gelişmesi başta olmak üzere yaşanan büyük ölçekli toplumsal değişimler, ii) kentlerin, kent-devletlerin kurulması ve yazının icadıyla bir bürokrasinin oluşumu, iii) ekonomi, teknoloji ve kültürde gerçekleşen pek çok yenilik, iv) insanların daha fazla birlikte yaşamalarının sonuçlarından biri olarak yeni bir çanak çömlek üslubunun doğuşu ve kitlesel üretime geçiş. Modern dönemde Yakındoğu olarak tanımlanacak bütün bir coğrafyayı etkileyen bir dizi sürecin kaynağı Mezopotamya, daha özgül olarak Mezopotamya bölgesinin büyük bir bölümüne yayılmış olan Sümerlerdir (Van De Mieroop, 2006: 39-40). “Mezopotamya uygarlığı”² Sümerler ve onları İÖ III. binyıldan itibaren ortadan kaldırırken bir yandan da miraslarını devralan Akadların

¹ “Ortadoğu” ve “Yakındoğu” terimleri, tarihsel arka planında yer alan sömürgeci ilişkiler nedeniyle tartışmalıdır. Bu terimler, büyük ölçüde sömürgeci devletlerin coğrafi olarak merkezde olduklarını varsayan bir bakış açısıyla, özellikle de İngiliz sömürgeciliği çerçevesinde geliştirilmişlerdir. Ortadoğu terimi, Mısır’dan Fas’a, İran’dan Afganistan’a Müslüman ülkeleri içerecek şekilde kullanılırken, Yakındoğu, Bereketli Hilal olarak tanımlanan coğrafya ile Mısır ve İran’a karşılık gelir. Bununla birlikte, terimlerin kapsadığı ülkeler tarihsel olarak değişiklik göstermiştir. Başka bir deyişle, söz konusu terimler betimleyici olmaktan çok değer koyucu (normatif) ve politiktir. Bu konuda eleştirel bir çalışma için bkz. (Halliday, 2008). Bazı bölge uzmanları, bu konuda yeni üretilen “Ortadoğu ve Kuzey Afrika” (MENA) gibi terimler olmasına karşılık bunun da geniş bir biçimde kabul görmediğini belirtirler (Darling, 2022: 16). Dolayısıyla, bu yazının odağında yer alan Sümerlerin kültürel ve coğrafi çerçevesini betimlerken, bulunduğu yere verilen bilinen adı (“Yakındoğu”) anmakla birlikte, temelde daha az tartışmalı olan Mezopotamya terimini de kullanıyoruz. Fakat yine de Sümer uygarlığının yarattığı etkileri tanımlamak üzere Mezopotamya’yı da aşacak bir biçimde Yakındoğu olarak tanımlanan coğrafyayı akılda tutmalı.

² Mezopotamya, eski Yunanca *mésos* (ara ya da orta) ve *potamós* (nehir) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki bölgeye işaret eden bir sözcüktür ve coğrafi bir terim olduğundan yukarıda sözü edilen kültürel, politik ve ideolojik yüklerden bir ölçüde bağımsızdır.

yaratımı “melez” bir uygarlıktır ama “oluşumundan itibaren Sümerlerden büyük bir iz taşıdığı da hemen göze çarpar” (Bottéro, 2022: 20, 35).

Sözü edilen dönüşüm öyle kapsamlıdır ki, ünlü Sümer uzmanı Samuel Noah Kramer bunu çok boyutlu bir açıklamayla tarihin başlangıcı olarak açıklar. Odak noktamız esasen insanlık ya da uygarlık tarihi olmadığından Kramer’in kitabının başlığını devralarak bunu siyasi düşünceler tarihi açısından ifade edebiliriz: “Tarih Sümer’de Başlar.” Kramer’in 1956’da yayımlandıktan sonra alanında çığır açan kitabının alt başlığı “Yazılı Tarihteki Otuz Dokuz İlk”tir. Sümerler, yazıdan okula, ilk meclislere, toplumsal reforma, yasa kitabelerine, ilk mahkeme kararlarına, ilk insanlık kozmogonisi ve kozmolojisine uygarlık tarihinin merkez noktasıdır (Kramer, 2014). Bu yeniliklerin büyük bölümü Sümerlerin ilk önemli örneklerini verdikleri kent-devletlerinde yaratılmıştır. Dolayısıyla toplumsal ve siyasal bir olgu olarak kent-devlet uygarlığın beşiğidir.

Kent-devlet ve Uygarlık

Bazı uygarlık tarihçileri İÖ IV. binyıldaki büyük bir dönüşümü tanımlamak üzere “devrim” kavramını kullanmışlardır. Tanınmış arkeolog Gordon Childe’a göre bu dönemde Mezopotamya’da gerçekleşen bir “kent devrimi”dir (Childe, 2009: 105-129). Childe, Sümerlerde matematiğin, uygulamalı bilimlerin, güneş takviminin, bürokrasinin, yazının ve diğer uygarlık ürünlerinin gelişmesiyle tanımlanan dönüm noktasının temelde “kentsel devrimin ekonomik gereksinimleri”ne bağlı olarak doğduğunu ileri sürmüştür (Childe, 2006: 136, 138). Childe’la aynı dönemde yazan mimar, kent tarihçisi ve kent plancısı Erwin Anton Gutkind *Kentlerin Şafağı* çalışmasında benzer bir savı dile getirir: “Çağdaş kentlerimiz bahsedilen dönemde Sümer ve İndus vadisinde ortaya çıkan kentlerin ve tarım devrimini tamamlayan kent devriminin mirasçısıdır” (akt. Huot, 2000a: 12).

Childe’in yaklaşımı (“kent devrimi”) uzun bir tarihsel dönemde meydana gelen olayları “devrim” kavramıyla açıklaması, yavaş ve pek çok karmaşık nedene bağlı olarak ilerleyen bir süreci “mekanik ve basit bir gelişim zinciri gibi görmüş olması” nedeniyle eleştirilmiştir (Huot, 2000b: 36; Crawford, 2021: 18). Bununla birlikte, Childe’in bir arkeologun hangi ölçütlere ya da özelliklere dayanarak bir yerleşim yerini kent olarak tanımlanması gerektiğine yönelik yaklaşımının literatürde kabul gördüğü söylenebilir: “Söz konusu özelliklerin beşi, Childe’in önemini çok iyi kavramış olduğu temel farklılıklarla ilgiliydi: Yerleşim yerlerinin yeni boyutları, tam zamanlı çalışan uzmanların varlığı, üretim fazlasının varlığı, toplumun hiyerarşikleşmesi ve devlet örgütlenmesi. Childe, bu niteliklerin gözlenebilir arkeolojik izlerle kanıtlanabileceklerini düşünmekteydi: Mimarlık ve tarım alanlarında kamusal veya kolektif çalışmalar, uzun mesafeli değişimlere olan tanıklık, sosyal düzenin simgelerinin yaygınlaşmasını sağlayan sanatsal ifade biçimlerinde belli bir standartlaşma, yazı biçimlerinin varlığı ve nihayet, bilimin gelişmesi gibi. Gerçekten de, IV.

binyılın sonlarında devletin doğuşu, sosyal katmanlaşma, tam zamanlı zanaatkarların uzmanlaşmaları gibi bazı son derece önemli alanlarda, köklü değilse bile, önemli değişiklikler kaydedilmiş ve arkeolojik araştırmalar, yaşanan değişikliklerin kanıtlarını aydınlığa kavuşturabilmiştir. Bu olguların derinliklerinde yatan nedenler ne olursa olsun, sonuçları önümüzde duruyor” (Huot, 2000b: 43).

Sümer uygarlığını belirleyen en önemli gelişme kentlerin kuruluşudur (Kramer, 2002: 380).³ Arkeologlar Sümerlerin iyi bilinen yerleşim yeri Uruk’un bir kent olduğu konusunda görüş birliği içindedir: Sümer uygarlığı, dinsel, edebi ve mitolojik metinlerde atıf yapılması ve tarihsel gelenekte korunmuş olan Sümer “kral-listeleri”nde onaylanması nedeniyle, Mezopotamya’daki Uruk kentinde “kendi yaratıcı zirvesine ulaşmış görünür” (Oppenheim, 1977: 50).⁴ Bugün Tel el-Varka olarak tanınan, Kitab-ı Mukaddes’te Erek olarak geçen, 1912’den itibaren yapılan kazılar sayesinde gün yüzüne çıkarılan ve Bağdat-Basra yolunda konumlanan Uruk (Kramer, 2002: 44; Bottéro, 2022: 21), Ur ve Lagaş’la birlikte en büyük Sümer başkentlerinden biridir (Roux, 2005: 51).

Sümer kentlerinin niteliği, örneğin bir dini yapı çevresinde gelişen “tapınak-kentler” mi yoksa çok daha karmaşık yapılar mı oldukları konusu çokça tartışılmıştır.⁵ Fakat Sümer kentinin bugünkü anlamıyla bir kent değil bir kent-devlet olduğu konusunda uzmanlar büyük ölçüde görüş birliği içindedir (Huot, 2000c). Dolayısıyla Sümer kentinden söz ettiğimizde, bunun modern ulus-devlet çağında bürokratik ve idari birimlere dönüşen yerleşim yerlerinden farklı olarak ülke ve bazen vatan anlamında düşünmeliyiz. Böyle düşünlüğünde Sümerlerde kentlerin devletin ülkesini teşkil ettiğini anlaşılr.

³ Kentlerin gelişimi Sümer uygarlığına özgü olmasa bile başta yazının icadı olmak üzere çok farklı etkenlerin birleşmesi Sümerleri uygarlık kavramının baş durağı haline getirmiştir. Martin Bernal *Kara Atena*’da şöyle yazar: “ ‘Uygarlık’ adını verdiğimiz gelişmeyi meydana getiren öğelerin ilk önce Mezopotamya’da bir araya geldiği fikrine pek az bilimci karşı çıkacaktır. Muhtemelen yazı hariç, uygarlığı meydana getiren bütün öğeler –kentler, tarımsal sulama, metal işlemeciliği, taş mimarisi ve hem araba hem de çömlekçi çarkı için tekerlek-başka yerlerde mevcuttu. Fakat bu bir araya geliş yazı ile birleşince pekâlâ uygarlığın başlangıcı olarak görülebilecek büyük bir ekonomik ve siyasi birikimin meydana gelmesini sağladı” (2016: 63).

⁴ *Sümer Kral Listesi* için Kramer’in *Sümerler* kitabının ekler bölümüne bkz. (2002: 425-429).

⁵ Sümer siyasi düşüncesini bir “Doğu despotizmi”yle bağlantılı olarak tapınak teokrasisine (ya da din devletine) indirgemek isteyen yorumcular ilk savdan hareket ederler. Sümer uzmanı Kramer ise yaklaşık olarak İÖ 2350’lerde Sümer kenti Lagaş’ın hükümdarı olan Urukagina’nın tarihte ilk toplumsal reform olarak düşünülen uygulamalarından hareketle, bu belgenin satır aralarında “tapınak ile saray -kilise’ ile ‘devlet’- arasında süren şiddetli iktidar mücadelesi” hakkında da fikir sahibi olduğumuzu belirtir. Ayrıca Kramer Sümer siyasal rejiminin “totaliter bir teokrasi” olmadığı savını desteklemek için Rus Mezopotamya tarihi uzmanı I. M. Diyakonov’un 1959’da yayımlandıktan sonra bu konudaki iddiaların sorgulanmasına neden olan *Sümerler: Antik Mezopotamya’da Toplum ve Devlet* Rusça çalışmasına atıf yapar. Buradaki ana fikir, Sümer’de tapınağın ekonomiyi ve siyaseti belirleyecek ya da bir teokratik rejim oluşturacak biçimde egemen olmadığıdır. Daha fazla bilgi için bkz. (Kramer, 2002: 107 vd.). Sonuç olarak Mezopotamya’nın karmaşıklığını ve merkezkaç güçlerini değerlendiremeyen bir anlayış, yani bölgenin “son derece merkezizetçi tapınak saray rejimlerinden oluştuğu fikri, artık yazılı kayıtlara bakılarak reddedilmektedir” (Goody, 2021: 40).

Kent hem tarihsel hem de kökensel açıdan uygarlıkla doğrudan ilişkilidir. Arapçada *medine*, Yunancada *polis*, Latince *civitas* (Fransızca *cite*, İngilizce *city*, İtalyanca *citta*), bizi medeniyet kelimesine götürür. Bu kent-uygarlık ilişkisi Sümer toplumsal-siyasal örgütlenmesinin temel özelliklerindedir. Başka bir deyişle, Sümerlerin tarihi kentin uygarlıkla ilişkisine bir giriş teşkil eder. Bunu ortaya koymak üzere önce kentin konumunu saptamalıyız.

Sümer Kral Destanları (İÖ 22.-17. yüzyıllar) kentlerin toplumsal ve siyasal yaşamdaki tayin edici rolüne yönelik dizelerle başlar. Sümerlerde kent ya da kent-devletin ortaya çıkışı destanların daha başlangıcında kendisini gösterir. Sözgelimi *Sümer Kral Destanları*'nda "Enmerkar ile Aratta Kralı" bölümünün açılışı şöyledir: "Gök'ün ihtişamlı boğası, büyük gurur veren ve görenleri dehşete düşüren şehir (Uruk)" (*Sümer Kral Destanları*, 2016: 3). Ardından kentin kaderlerin tayin edildiği ("yazılıp biçildiği") yer olduğu söylenir. Bu sadece uygarlık tarihi değil aynı zamanda siyasi düşünce tarihi açısından da kayda değer bir ifadedir. Kent, içinde yaşayanların kaderlerini belirler, kentliler üzerinde söz sahibi olacak siyasi yönetimi meydana getirir: "Yüceltti büyük prensler" (*Sümer Kral Destanları*, 2016: 3). Anlaşılan o ki, bu destanları derleyen, yazan ve söyleyenler ya da Sümerlerde yazıyla birlikte gelişen bürokrat sınıfı kent-devletleriyle övünmektedir. Bir yoruma göre, Mezopotamya destanlarından Homeros şiirlerine büyük epik edebiyatı "özünde heterojen olan toplumlar için ulusal birlik eserleri" olduklarından "sesli okunmak üzere yaratılmış"lardır (Gordon'dan akt. Springborg, 2020: 163). *Sümer Kral Destanları*'nda Sümerlerin en önemli kentlerinden biri olan Uruk'a övgüler sıralanmaktadır:

*Güneşli ovada yükselir kerpiç binaları / Yer'den Gök'e yükselir Kulab şehrinin / Adı gökkuşağı olan Uruk / Tüm renkleriyle parlayarak göğe deşiyor / Gökte hilal gibi duruyor / Büyük ilahî güçler asalet katmıştır (Uruk'a) / Kutsal dağ (Uruk) uğurlu bir günde kuruldu / Ay gibi ülkeye aydınlık veriyor / Güneş gibi ülkenin üzerinde parlıyor... / Uruk'un şanı yabancı ülkelere ulaştı... / (Bu) şehir gibi şehir inşa edilmedi (*Sümer Kral Destanları*, 2016: 29).*

Mezopotamya uzmanlarının *Gılgamış Destanı* teşekkül etmeden önce yazıya geçirildiğini ve ona bir ölçüde kaynaklık ettiğini belirttikleri *Gılgamış Hikâyeleri* de Uruk'un konumunu destekler: "Tanrıların eseri Uruk!.. Kral, şehri- ni çalışmaya çağırıldı... 'Uruk, kalk! Fırat nehrini kaz, (sularını) sall!'... Uruk'un kalkıp çalışan halkı, sel gibiydi" (*Gılgamış Hikâyeleri*, 2022: 2, 86). Kentin dinamizmine işaret eden bütün bu ifadeler hem uygarlığın mekânını hem de siyasi düşüncenin kaynaklarını ortaya koymaktadır. Sümerler, kent-devletlerini ölümlülerin kaderini çizen, onların Tanrısal düzlemle bağlantısını sağlayan, bizzat ilahi bir yasa ile kurulmuş ve dinsel düzenin yanı sıra onun ayrılmaz parçası olan siyasal düzenin mekânı olarak görürler.⁶ Bu Lewis Mumford'un ünlü kitabı *Tarih Boyunca Kent*'te Sümerlerde -doğal bir lütuf ya da coğrafi bir

⁶ Konunun "merkez simgeçiliği"yle ilişkisi için bkz. (Eliade, 1994: 26-30).

kazanımla değil- “sadece kentin etkin zorlayıcılığı sonucu ulaşılan birlik” olarak ifade ettiği toplumsal-siyasal duruma işaret eder (Mumford, 2007: 108). Daha açık bir deyişle, kent, sözcüğün dar anlamıyla idari bir yer değil, siyasal birlik ve düzenin temelidir.

Kent-devletin önceliği (ya da merkeziliği) anlayışı Batı siyasi düşüncesinin kaynağı olarak gösterilen eski Yunan’da yeniden karşımıza çıkacak ve sonraki dönemlere aktarılarak siyasal düşünceler tarihinin başlıca izleklerinden birini teşkil edecektir. Yunanlar Sümerlerin geliştirdiği kent-devletlerini özellikle İÖ 5. yüzyıldan itibaren siyasetin temel birimi haline getirirler. Kent-devleti ifade eden Yunanca terim *polis*’tir ve *polis* politikanın kalbidir. Aristoteles’in (İÖ 384-322) *Politika*’sının ilk bölümü “kentin önceliği” başlığını taşır. Kent “doğa gereği var olan şeyler sınıfındandır ve insan *politik* bir hayvandır.” Kentin onu oluşturan parçalara öncelik taşımasının nedeni “en üstün iyiyi hedefleyen politik ortaklık” olmasıdır (Aristoteles, 2018: 159, 155). Roma siyasi düşüncesinde Stoacılığın *kozmpolis* kavrayışı ve Hristiyan düşüncenin dünya kentini aşan bir temel olarak “tanrı kenti” yaklaşımıyla bir ölçüde değişmiş olsa bile⁷ kent ile siyasal topluluğu ifade eden terimler (*civitas*) birbirleriyle anlam bulur. Farabi (870-950) siyaset felsefesi eseri olan *Medinet’ül Fazıla*’sında erdemli kentin (*medine*) ilkelerini araştırır. Thomas Aquinas (1225-1274) *Prenslık Yönetimi*’nde klasik geleneği bir bakıma özetler: “Mükemmel bir topluluk, ancak yaşamın tamlığı için gerekli her şeyi sağlayan bir kentte olur” (Aquinoğlu Thomas, 2021: 429-439). Sümerler siyasi düşünce geleneğine damgasını vuracak bu ilkeyi (kent-devletin önceliği) hayata geçirmişlerdir.

Sümer Kral Destanları’nda kentin merkezi konumunu açığa çıkaran bir başka özgün izlek vardır: Kent dışında yaşamak zorunda kalmış (uygar olmayan) insanın durumu. Bu izlek, kent-olmayı sembolik olarak işaretleyerek kent uygarlığının hatlarını çizer. Kent dışındaki insan, insanlık ya da uygarlık vasfını yitirmiş vahşidir. *Sümer Kral Destanları*’nın “Lugalbanda ile Anzud Kuşu” bölümünde anlatılan Uruk kent-devletinin kralı uygarlık ve uygarlığın dışı arasındaki sınırları belirler: Ülkesinde bataklıkları kuruttuğunu, çorak topraklarda ağaçlar yetiştirdiğini, kanallar açıp tapınaklar inşa ettiğini, toprağı ekip elli yıl boyunca çalıştığını, sonra “tarım nedir bilmeyen barbar Martu halkı saldırır diye” çöl boyunca surlar yaptırdığını anlatır (Sümer Kral Destanları, 2016: 73). Sümer tarihi, Sümerlerin yerleşik- kentli (uygar) yaşamlarıyla bu yaşamı yok oluşa zorlayan göçebe-barbar halkların çekişmelerini baş konulardan biri haline getirmiştir. Diğer bir deyişle, söz konusu uygarlık diyalektiği bir edebi türün temeli olmuştur. Kramer’e göre, Sümer edebiyatında bir tür olarak gelişen mersiyeler, “çevrelerindeki daha barbar halkların kentlerini sıkça yok etmelerinin anısına Sümerler tarafından geliştirilmiş trajik yazın türüdür” (1999: 40).

⁷ Roma siyasi düşüncesinin önemli temsilcilerinden Cicero’nun *Devlet Üzerine* eserinde diyalogun karakterlerinden biri olan Philus şöyle der: “Yurdumuz surlarımızla sınırlı değil, aksine tüm dünyadır” (2014: 126).

Sümer ozanları tarafından geliştirilen tarihin ilk “altın çağ” fikri de bu bağlamda değerlendirilebilir. Kent, gelişiminin belli bir evresinde karşıtını yaratmıştır. Bu ilk altın çağ kurgusu, insanlığın kentsel yaşama geçmeden önceki durumunu anlatan pastoral bir manzara sunar (Mumford, 2007: 69). Altın çağ kurgusundaki esasen uygarlığa (altın çağdan yozlaşmaya) geçiş fikridir. Uygarlığa geçiş izleği Sümer mitolojisinde bu kez olumlu bir biçimde fakat yine ana fikir olarak karşımıza çıkar. Sümer mitolojisinde Tanrı Enki, İnanna’ya “Sümer uygarlığının temel taşlarını oluşturan yüzden fazla tanrısal yasa”yı bir ziyafet sofrasında sunar. Kramer’in sözleriyle, burada uygarlığın “Uruk’a aktarılışı” anlatılmaktadır. Konumuz açısından bakıldığında, bahsedilen yasalar arasında, *krallık* ve sembolleri (*taht*, yüce krallık *asası*), *çobanlık*, *doğruluk*, dil, sanat, kutsal kültler, müzik, müzik aletleri, kahramanlık, kentlerle ilgili konular, *erdem ve adalet*, *bilgelik ve anlayış*, sağduyu, *yargı ve karar*, kâtiplik ve çeşitli zanaatlar bulunmaktadır (Kramer, 1999: 127-128).

Şimdiye kadar ele aldığımız örnekler, kent-dışını (veya altın çağ fikrinde olduğu gibi “öncesi”ni) tanımlayıp bu vesileyle kentli uygar yaşama işaret eden ya da uygarlığa geçişi anlatan izlekleri ortaya koyuyor. Sümer edebiyatında uç veren mağara imgesini de kentle ilişkisi açısından düşünebilir miyiz? Büyük Uruk krallarından Lugalbanda’nın mağaradaki yakarıları belki de uygarlık tarihinde kent dışına düşmüş karakterin ilk anlatımlarından biridir. Buna benzer bir anlatım Yunan tragedya ozanı Sophokles’in *Philoktetes* tragedyasında görülür. Philoktetes, Homeros’un anlattığı Troya seferinde yaralandığı için silah arkadaşları tarafından Lemnos adasında terkedilmiş bir komutandır. *Philoktetes* tragedyası toplum dışı kişinin ya da kent (polis) dışında kalmış (apolis) insanın Yunan düşüncesindeki ilk örneklerindedir. Yunanlar sefer uzadıkça çözümler ararken kâhine başvururlar, kâhin de Herakles’in oklarını kullanan ve hedefi şaşırmayan Philoktetes’in sefer için kazanılması gerektiğini söyler. Philoktetes kendisini geri dönüş için ikna etmeye gelen arkadaşları Neoptolemos ve Odysseus’a sitem eder: “Bir zamanlar tek başıma, kimsesiz, *vatansız / ve canlı bir ceset gibi* terk ettiğin bu sahilden / zorla koparmaya çalışıyorsun” (Sophokles, 2019: 40). Kentin ve siyasal ortaklığın dışına düşmüş bireyin temsili Yunan ada imgesinden önce mağara imgesiyle Sümerlerde gün yüzüne çıkar. *Sümer Kral Destanları*’nın “Lugalbanda Dağ Mağarasında” bölümü bize insanın mağarasından çoktan çıktığını, kentlerde yaşamaya başladığını ve eski hayatını vahşi yaşam olarak gördüğünü gösterir. Destanın kahramanı Lugalbanda Philoktetes’ten birkaç bin yıl önce şöyle yakarır:

Babasına yakaran çocuk gibi ağıladı / Mağarada zarif ellerini kaldırdı ve ona dua etti: ‘Ey Güneş, sana selam olsun! Beni bu hastalıktan kurtar / ... / Ey Baba, bu mağarada, bu çok vahşi yerde, beni hasta bırakma! / ... / Ey İnana, keşke evimde, şehrimde olsaydım! / Keşke burası doğduğum Kulab olsaydı / Yılanların bile yuvası var / Akrebin bile yerde deliği var / Büyük halkımı (özledim?) (Sümer Kral Destanları, 2016: 48-49).

Mağara, kent-devletin karşıtını ifade etmesine ek olarak kahramanın yolculuğunda bir erginlenme veya tinsel yetkinleşme aşaması anlamını da taşıyor olabilir. Joseph Campbell'ın (2019) mitsel anlatıların evrensel temeli olarak gördüğü “kahramanın sonsuz yolculuğu”nun ilk kaynağı Sümerlerdir. Kral Tanrısal nitelikler taşıyan bir “kahraman”dır. Kahraman bu ilkörneksel (arketipik) anlatıda bir yolculuk aracılığıyla olgunlaşır. Mağara sahnesi, kent dışındaki insanın anlatımı olmasının yanı sıra kral Lugalbanda'nın geçirdiği büyük dönüşüme işaret eder.⁸ Sümer destanlarının etkileyiciliğinin nedenlerinden biri de kişinin (kahramanın) insanlaşmasının belli tinsel gelişim aşamalarından geçmeyi gerektirdiği inancıdır. Bunun en edebi ifadesi Sümer destanları arasında tarih boyunca haklı olarak çok daha büyük bir tanınırlığa kavuşmuş olan *Gilgamiş Destanı*'dir.

Gilgamiş Destanı hiç kuşkusuz insanlık tarihinin en çarpıcı edebi eserlerindedir. Antropolojik anlamıyla ele alınırsa *Destan* bir erginlenme anlatısı ya da “erginlenmenin drama haline sokulmuş anlatısıdır” (Eliade, 2003: 100). Bununla birlikte kahramanın -tıpkı *Sümer Kral Destanları*'ndaki gibi- bir siyasal kişilik (kral) olduğunu hatırlamalıyız. *Gilgamiş*, “hakiki bir destan, yani muhteşem bir kahramanın çevresinde art arda sıralanmış farklı sahneleri, yazarın aynı üslupla, aynı ruhla yoğurarak ve hepsini aynı amaca yönelterek uzun bir tragedya dönüşürdüğü, esin dolu, yüce, engin bir şiir”dir (Bottéro, 2022: 43).⁹ Destanın başkahramanı Gilgamiş, II. binyılın başlarında kaleme alınmış *Sümer Krallar Listesi*'nde hakkında bir hayli bilgi verilen, listeye göre, Tufan'dan sonra Uruk'ta iktidarı ele geçirmiş, ilk hanedanın beşinci kralı olan ve büyük Sümer kenti Uruk'u mamur eden kraldır. *Liste*'de diğer Uruk kralları Dumuzi ve Lugalbanda ile veraset ilişkisi içinde gösterilen Gilgamiş'in yaklaşık olarak İÖ 2650 yıllarına doğru Uruk'un hükümdarı olduğu düşünülmektedir (Bottéro, 2022: 22-23). Kent-devlet, “Ölümsüz Yaşam”ı aramak üzere çıktığı “uzun yolculuk”ta “görmediği yer kalmayan” ve yolculuktan “yorgun ve mutlu” dönen bu “eşsiz” kahraman tarafından kalkındırılmıştır. Öyle ki, “hiçbir kral, hiçbir insanoglu yapamadı bir benzerini” (*Gilgamiş Destanı*, 2018: 3).

Gilgamiş Destanı, *Sümer Kral Destanları*'na benzer biçimde kent önceliği ilkesiyle başlar. Gilgamiş, büyük kent Uruk'un duvarlarını inşa eder, sınırlarını çizer, onu (kenti) kurar ve geliştirir. Destanda kent ve kent olmayan ya da uygarlık ve uygarlık karşıtlığı açısından dikkat çeken figür ise Enkidu'dur. Enkidu, kent-olmayı temsil etmesiyle destanın en az Gilgamiş kadar önemli bir karakteridir. Gilgamiş'in eşi ve karşıtı olarak yaratılmış bu karakter

⁸ Mağara ve mağaradan çıkış Platon düşüncesinde “filozof kral”ın ortaya çıkışında, yani tinsel yetkinleşmede kilit bir önem taşır. Karşılaştırma için Platon'un *Devlet*'inin (2016) VII. bölümüne bakınız. Platon'un Mısır ve Mezopotamya'dan edindiği bilgi ile bir bağlantı için bkz. (Springborg, 2020: 117-139).

⁹ Bottéro da *Gilgamiş Destanı*'nı -aynı yerde- Kramer gibi aynı zamanda bir tragedya olarak değerlendirir.

kent-olmayanı imler: “Ne insan yüzü görmüştü ne de kent.” “Çölde doğup büyümüş” olan Enkidu “yabani bir insan-yaratığı”dır (Bottéro, 2022: 74).¹⁰ Başka bir deyişle, Enkidu, kentlin veya kent-devletin karşıtını temsil eden yabancı varlıktır. Bu anlatı, eski Yunan dünyasında ozan Hesiodos’tan modern dönemde Jean-Jacques Rousseau’ya dek bir kök anlatı olacaktır. (“İnsan”) Enkidu, uygarlığın gelişimini yankılayan bir süreç içinde kentlileşip uygarlaşır. Gilgamiş’la bir mücadeleye girer, ardından iki kahraman arkadaş olurlar. Yabancı yaşamdan uygar yaşama doğru yol alan Enkidu bu kez hastalanır. *Gilgamiş Destanı*’nın VIII. tableti Enkidu’nun ölümü üzerine Gilgamiş’ın yaktığı uzun ağtıtan oluşan son derece hüznü bir bölümdür (2018: 79-82). Gilgamiş, can yoldaşının ölümünden sonra ölümsüzlük arayışına çıkar ve “kahramanın yolculuğu” başlar.

Krallık, Egemenlik ve Meclisler

Sümer uygarlığı yönetim hakkında etkisi binyıllarca sürecek siyasal kalıplara da kaynaklık etmiştir. *Sümer Kral Destanları*’nda siyasal önderlik hakkında belli başlı örüntülerle karşılaşırız. Kent-devlet insanların hayatlarında başka pek çok tayin edici etkisinin yanı sıra aynı zamanda siyasal önderlik açısından da başat bir rol taşır: “(Uruk) Yüceltti büyük prensler” (Sümer Kral Destanları, 2016: 3).

Bu yücelik şu ya da bu şekilde dinsel temellere sahiptir. Kral “Gök’ten Yer’e inmiş”tir (Sümer Kral Destanları, 2018: 44). *Sümer Kral Listesi* de “Krallık gökten indiği zaman Eridu krallığın (makamı) oldu” diye yazar. Tufan “ülkenin üzerini kaplamış”, krallık “gökten (ikinci defa) inmiş”tir (Kramer, 2002: 425). Krallar bu nedenle “tanrı gibi görünürler”: “Gilgamiş ta doğuştan başkaydı: / üçte ikisi Tanrı etinden, üçte biri insan etinden!” (Gilgamiş Destanı, 2018: 4; Sümer Kral Destanları, 2016: 29). Hükümdarlık soydan gelmektedir. *Gilgamiş Destanı*’na göre, Gilgamiş büyük Sümer kralı Lugalbanda’nın oğludur (Gilgamiş Destanı, 2018: 4). *Sümer Kral Destanları* ise dinsel ve siyasal işlevleri birleştirir: “Rahiplik ve krallık onda vücut buluyor” (Sümer Kral Destanları, 2016: 22).¹¹ Sümerlerde siyasal önderlik her biri yöneticinin “eşsiz”liğini vurgulayan siyasal tamlamalarla anılır: Tanrı kral, bilge kral, Büyük Kral vs.

Bu kral anlayışlarının Sümerlerden sonra farklı biçimlerde sürdüğü bilinmektedir. Sümerleri takip eden Akad destanlarında Marduk tanrılarının Tanrısı, kralların Kralı olarak temsil edilir. Yunanlarda Zeus Tanrı kraldır; Homeros’un Tanrılara benzeyen kral kahramanları vardır. Platon ise *Devlet*’in V. kitabında filozof kralların ya da kral filozofların yönetmesi gerektiğinden söz

¹⁰ Eski Yunanda toplum ya da kent dışı varlığın imgesi “ada”dan önce Sümerlerde mağaranın yanı sıra ikinci imgenin “çöl” olduğu söylenebilir. Lugalbanda’nın mağarası ve Enkidu’nun çölü.

¹¹ Van De Mieroop, *Sümer Kral Listesi* açısından bakıldığında da “krallığın göklerden indiği”nin iddia edildiğini, krallığın “laik ve dini iktidarı birleştirdiği”ni söylerken şunu ekler: “(İ)ktidarlarının gerçek temeli askeri becerileriydi” (2006: 69).

eder. Dahası, Tanrının kral olarak kabul edilmesi Yahudilik ve Hristiyanlıkta kendisini gösterir. Kitab-ı Mukaddes “Tanrının krallığı”ndan söz eder. Hz. İsa “kralların kralı” olarak zikredilir.¹²

Sümerler siyasi düşünceler tarihine siyasette güçlü yöneticilerin rolü anlayışını armağan etmişlerdir. Siyaset her şeyden önce kudretli yöneticilerde cisimleşmektedir. Güçlü kral *Sümer Kral Destanları*’nda sürekli tekrar eden izleklerdendir. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu destanların (ulusal ya da “etnik”) “bütünleşme eserleri” oldukları ve birbirinden farklı kabilelerden bir siyasi birlik yaratmak amacıyla “sesli okunmak üzere yaratıldıkları” düşünülmektedir (Springborg, 2020: 163). Gerçekten kral, destan söylendikçe güçlü bir kolektif duygusal-siyasal ifade oluşturacak sesli yinelemelerle yüceltilir:

“Güçlü kraldı o, güçlü prensti o / güçlü ... kraldı o, güçlü ... prensti o / güçlü ... kraldı o, güçlü ... prensti o / O tanrı olmak için doğmuştu / Bir tanrı gibi görünüyordu” (Sümer Kral Destanları, 2016: 29).

Siyasal ve dinsel işlevi toplayan yönetici halkın birliğini ve dirliğini sağlayan ya da farklı kabilelerden oluşan topluluğu halk haline getiren başat siyasi öznedir: “Uruk kralı... Onların görkemi, onların kılavuzu / ... halkı bir arada tutan o” (Sümer Kral Destanları, 2016: 31). Destanlarda şehir kralla özdeşleştirilir. Kral Lugalbanda, *Sümer Kral Destanları*’nın “Lugalbanda ile Anzud Kuşu” bölümünde şöyle konuşturulur: “(Biri) Şehri sevip benden nefret edebilir mi?” Kral, diğer şehirlerle savaşta “halkını çağırır.” Halk ise (Uruk) “bilge kral ile yürür” (Sümer Kral Destanları, 2016: 73, 44). Yazarı bilinmeyen *Gilgamış Destanı*’nın da Babil dönemi boyunca, ideal kralın özelliklerini göstermesi ve bir kraliyet ideolojisini pekiştirmesi amacıyla yorumlandığı belirtilmektedir (Van De Mieroop, 2006: 143). Bu nedenle Sümer siyasi düşüncesini

¹² Bu konuda Türkçedeki nadir incelemelerden biri için bkz. (Hacımuftuoğlu, 2011). Birbirinden ayrı dönemlere ve politik coğrafyalara ait kral imgeleri arasında farklılıklar da vardır. Örneğin, Homeros’un Agamemnon’u “(b)ir kere bile halkının, özellikle de sıradan insanların refahıyla ilgilenen bir adam olarak tasvir edilmemiştir... Bilge olduğunu iddia etmez... ve elbette alçakgönüllü davranmaz” (Newell, 2019: 45). Newell bu nedenle “Homeros’un şiirlerinde tasvir ettiği kralları bey veya savaş beyi olarak tanımlamak daha doğru olur” diye yazar. Dolayısıyla Homeros’un (savaşçı) kralları ile (adil) Sümer kralları birbirinden farklılaşır. Springborg “Homeros’un aristokrasisi onu bu kültürlerin Mezopotamya’daki öncüllerine yakınlaştıran Minos-Miken geçmişinin çoğunu paylaşıyordu ve muhtemelen sonraki bir çağa ait olan Yunan demokrasisiyle olan benzerlikleri daha azdı” (2020: 164) derken kuşkusuz haklıdır ama Homeros’un kralları eski Yunan’dan çok Mezopotamya siyasi dünyasına yakın olsa bile bu iki dünya arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Burada asıl ilginç örnekler, konularını Homeros’tan alan ve Atina demokrasisine karşı tutumu idircikli olan bazı tragedya şairlerinin yapıtlarıdır. Sophokles’in ünlü *Kral Oidipus*’unda Oidipus, Thebai kentine “(d)erdinizi başkalarından duymak istemedim evlatlarım... Önümde böyle diz çöküp yalvarmanıza üzülmecek, acımayacak kadar duygusuz değilim” diye hitap eder (2017: 1). Oidipus -Sümer kralları gibi- kenti içine düştüğü büyük bir felaketten kurtarmış “kurtarıcı” olarak anılan bir kraldır (daha doğrusu “tiran”). Thebai kentinin -Sophokles tarafından dile getirilmeyen- kurucularının Fenikeli (“Doğulu”) kökenlerini düşündüğümüzde (Springborg, 2020: 165) Oidipus ile Mezopotamya kralları arasındaki karşılaştırma daha dikkat çekici bir vaziyet alır.

Ortaçağ boyunca egemen olan ve ideal/erdemli yöneticinin örneklerini sunan “hükümdarların (sultanların ya da prenslerin) aynası” ve siyasetname külli-yatı ile karşılaştırmak ilginç sonuçlar verebilir (Darling, 2022; Faroqhi, 2011: 8-11). Sonuç olarak, Sümer destanlarının başlıca siyasal özelliği, yazılı tarihte ilk kez kraliyet ideolojisini ortaya atıp sağlamlaştırmış olmalarıdır. Bottéro, destanın Babil Ülkesi’nde yaratıldıktan kısa bir süre sonra, İÖ II. binyılın ikinci yarısı boyunca yaygınlaşmasının “hiçbir edebi metne nasip olmayan bir durum” olduğunu belirtir (2022: 49). Bu aynı zamanda tarihte krallık ideolojisinin yaygınlaştığı bir dönemdir.

Sümer destanlarından anlaşılan o ki, Sümerler, kentlerde yerleşik yaşama geçmelerinden sonra tarihin belli bir anında bir siyasal tehditle karşılaşmış ve bunu bir siyasal mücadele ve düşman bağlamına yerleştirerek politikleş-tirmişlerdir. Siyasal antropolog Pierre Clastres “savaş etkinliğinin politik boyutu” varsayımından hareketle şunu ileri sürer: “Savaş hakkındaki söylem, toplum hakkındaki söylemin bir parçası olmakla kalmaz, ona anlamını da atfeder: Savaş düşüncesi toplum düşüncesinin ölçüsüdür (Clastres, 2017: 46, 11-12). Sümer kent devletlerinde siyasal mücadelenin unsurlarından biri ya da savaş etkinliğinin politik boyutu kent-devletinin içindeki yerleşiklerle kentlere sürekli akınlar yapan “barbar”lar ya da göçebeler arasındadır. Sümer destanlarının bunu uygar ve uygar olmayan üretim ve yaşam tarzları arasında bir karşıtlık olarak ortaya koyma eğiliminde olduğunu belirtmiştik (Kramer, 2002: 374). Dolayısıyla İbn Haldun’un (1332-1406) *Mukaddime*’sinde yaklaşık 35 yüzyıl sonra bir toplum kuramının temeline yerleşecek göçebeler ve yerleşik halklar (bedevîlik ve hadarîlik) arasındaki mücadele ya da diyalektik ortaya çıkmıştır.¹³ Bu süreç, Sümerler’in III. Ur devleti ya da hanedanlığının ortadan kalkmasının nedenleri arasında gösterilen “temelde Suriye kökenli (göçebe ya da) yarı göçebe grupların tüm Yakındoğu’ya yayıldıkları bir süreçtir” (Van De Mieroop, 2006: 115). Barbar Sami göçebelerinin kent-devletlerine tekrar tekrar sızıp buraları fethetmeleri IV. bin yıl gibi erken bir tarihe kadar geri götürülmektedir (Kramer, 2002: 63).

Siyasal mücadelenin diğer boyutu ise kent-devletlerin kendi aralarındaki ve çevredeki başka yerleşiklerle girdikleri savaşlardır. Sümerlerin siyasal düzeyinin bir imparatorluk biçimi değil birbirinden farklı kent-devletlere dayanmış olması Sümer uygarlığının geleceği üzerinde belirleyici bir etki yapmıştır: “Her şehir, çevresindeki topraklarla birlikte, kendi içinde kompakt bir devlet oluşturmuş, yerel güçlerle ve varlığını sürdürebilmek adına komşularıyla savaşmıştır” (King, 2023: 31). Sümer tarihi III. bin yılın sonlarına doğru eski bölgesel güç odakları olan kent-devletlerinin yerel valilik konumuna geldiği

¹³ İbn Haldun’a göre insan topluluklarının bu iki biçimi arasındaki farkın nedeni ihtiyaçlar ve üretimdir: “Bedeviler (iktisadi) halleri itibarıyla zaruri ihtiyaç maddeleriyle yetinmek zorundadırlar ve ilerisine güç yetiremezler. Haderiler ise (maîşetteki) halleri ve âdetleri itibarıyla refah ve kemâl nevinden olan (lüks) ihtiyaç maddelerine itina gösterirler” (1982: 419).

bir siyasi merkezileşme ve (bir tür feodal) imparatorluk siyasi biçimine yol açan siyasal gelişmeler tarafından belirlendi (Van de Mieroop, 2006: 85-108).

Sümer kralları egemenlik için başka kent-devletlerle mücadeleye girerler. *Sümer Kral Destanları*'nda en fazla geçen kelimelerden biri Sümerce yarışma anlamına gelen *adamin*'dir. Beyler, prensler, krallar sürekli *adamin* isterler, mücadele siyasal egemenlik içindir. Kral şöyle der: "Asamın değdiği yer benim hâkimiyetindedir" (Sümer Kral Destanları, 2016: 16).¹⁴ İlkel olarak adlandırılan, devlet ve sınıflı toplum öncesi topluluklarda da savaşın temel siyasal araç olduğu siyasal antropologlarca saptanmıştır ama devletin ortaya çıkışının savaşları dizgesel hale getirdiği de açıktır. Savaş, ilkel topluma yabancı olmasa bile devletli toplumların temel gerçeği haline gelmiştir. Arkeolojik kayıtlarla saptanabilen olgu, kendisine övgüler dizilen Uruk döneminin aynı zamanda orduların ve örgütlü savaşların çıkışına tanıklık etmiş olmasıdır. Kentsel yaşama ve devletleşmeye giden süreç, teknolojik yenilikler, sulama sistemlerindeki gelişmeler, Sümer kentlerinde bulunmayan hammaddelerin aranışı ve üretim fazlasıyla birlikte bir koruyucu grubun istihdam edilmesinin mümkün hale gelmesi ve benzeri nedenler savaşlarda bir artışın yaşanmasına neden olmuş görünmektedir (Crawford, 2021: 18-19). Mumford buradan hareketle "antik kentin ilk yapısının harcında barış ve işbirliğinden çok savaş ve tahakküm bulunmaktadır" diye yazar (2007: 61). Uygarlığın bir diğer yüzü de siyasal mücadelenin savaş biçiminin kentin gerçekliği haline gelmiş olmasıdır. Görünen o ki, savaşın devletle özdeşleşmesinin miladı da Sümerlerdir.

Gilgamiş Destanı, savaşın yazılı tarihin başlangıcında karşımıza çıktığını gösteren kayıtlardan biridir. Uruk hükümdarı Gilgamiş savaş açabilmek için halkın onayını almak zorundadır ve Uruk'ta bulunan iki meclisten yaşlılar meclisine onay için başvurur.¹⁵ Cevap olumsuzdur. Yaşlılar kurulu Gilgamiş'ı uyarırlar: "Gençsin sen Gilgamiş! Yüreğinin sesine kapılıyorsun!" (Bottéro, 2002: 246). Fakat Gilgamiş "şehrin ileri gelen yaşlılarının tavsiyelerine kulak asmaz." Bunun yerine gençlerin oluşturduğu diğer meclisin onayını alır (Gilgamiş Hikâyeleri, 2022: 2).

Bazı yorumcular *Gilgamiş Destanı*'ndaki Uruk'ta meclisin somut olarak bulunup bulunmadığını tartışmışlardır (Crawford, 2021: 31-32). Thorkild Jacobsen gibi uzmanlarsa, antik Mezopotamya'da önderin kült rolünden çok askeri işlevinin önemli olduğunu, belli kriz anlarında güçlü bir erkek önderin halk meclisi tarafından savaş önderliğine seçildiğini ve hareketlerinin bu siyasal organ tarafından kontrol edildiğini, sonradan yönetimin babadan oğula

¹⁴ Sümer kent-devletleri arasındaki siyasal ilişkiler (savaş, diplomasi, ticaret, birlik eğilimi vs.) için özellikle bkz. (Van De Mieroop, 2006: 62-84).

¹⁵ Bazı çevirilerde "yaşlılar meclisi" olarak geçen bu ifadenin doğru çevirisi "ihtiyar kurulu" olmalıdır. Çünkü "ihtiyar" yaşla bağımlı koparmaksızın "seçme, seçim, seçme yeteneği, özgür irade ve seçkinlik'e işaret eder. Bunu yansıtan bir çeviri için bakınız: "Gilgamiş niyetini uyruklarına açıkça bildiriyor; İhtiyar/Ermişler Kurulu önce engellemeye çalışsa da, sonunda onaylıyor bu girişimi" (Bottéro, 2022: 39).

geçtiği bir hanedan sistemine evrilen “ilkel demokrasi” denilebilecek bir sistemin var olduğunu ileri sürmüşlerdir (Van De Mieroop, 2006: 68). Childe da erken dönem Mezopotamya kent-devletlerinden “ilkel demokrasiler” olarak söz eder. Aynı görüşü paylaşan -R. M. Adams gibi- Mezopotamya uzmanları kralın savaşla ilgili karar alma yetkilerini paylaşan meclisin (ya da meclislerin) rolüne işaret etmişlerdir (akt. Goody, 2021: 64).

Seçkin Sümerolog Kramer de Sümer kent-devletlerinde siyasal mücadelenin yürütülmesinde meclis olgusunu vurgular. Kramer, Sümer’de meclislerin varlığını kraliyet ideolojisinin mutlak bir despotizmi yansıtmadığını temellendirmek için de kullanır: “Eski Sümer hükümdarları, fatih olarak ne kadar büyük başarılar elde etmiş olurlarsa olsunlar, acımasız tiranlar ve mutlak monarklar değillerdi. Bütün önemli devlet sorunlarında, özellikle savaş ve barışla ilgili durumlarda, halkın önde gelenlerinden oluşturulmuş resmi bir meclise danışılırdı. Böyle önemli bir ‘meclis’ Sümer tarihinin erken devirlerinde, beş bin yıl önce, yer almıştır; buna karşın bir kahramanlık şiirinde yazılması çok daha sonraki bir devre tarihlenir” (2014: 50-51). Kramer bunu tarihin “ilk meclisi” olarak belirlerken (2014: 52-58) Şarkiyatçılığın siyaset bilimindeki en önemli iddialarından biri olan “Doğu despotizmi”ni de eleştirel bir biçimde gündeme getirir. Bu tasarıyı sürdürmenin en iyi yolu Sümer kraliyet ideolojisinin dayandığı adalet anlayışının özgün niteliğini belirlemektir.

Adalet Aşığı Çoban Krallar

Bütün bu anlatılan güçlü kral izleği ve siyasal egemenlik mücadelesiyle birlikte Sümer yazılı belgelerinde baştaki yöneticiye bilgelik, adalet ve sorumluluk atfedilir. *Gilgamiş Destanı*’nın “Ninova Versiyonu” Gilgamiş’in bilgeliğiyle açılır: “[Tanıt]acağım cümle âleme / Her şeyi görmüş / T[üm dünyayı] tanımış (?) / He[r şeyin] sırrına ermiş olanı / Ve her yerde / [Gizli kalmış (her şeyi) keş]fedeni (?)! / [Bil]gelerin bilgesini / Her şeyi [bir bakışta kav]rayanı / ... / Aç[ıkladı] tüm Gizleri / (hatta) öğretti bize / Tufan’dan önce [olup biteni] / Dönünce çıktığı uzun yolculuktan” (Bottéro, 2002: 63). *Sümer Kral Destanları*’nda ise bir tavsiye ya da yakarış geçer: “Adaletten yana, kötülüğe karşı olan kral!.. / Adalet ile kalbini yatıştır / Öyle yücesin ki serviler senin asan olur / Adaletin zincirlerini çözersin / Kötülüğün zincirlerini çözmezsin... / Öfkelenildiğinde / Kötülüğe bir yılan gibi zehir akıtırsın” (2016: 50-51). Burada kötülük veya zulüm ile karşıt bir şekilde beliriveren adalet sözcüğünü gözden kaçırmayalım.

Adalet, Yunanlarda, Hesiodos’la ortaya çıkan, Platon’un *Devlet*’inde entelektüel zirvesine ulaşan ve klasik siyaset felsefesinin temelini oluşturan yeni bir siyasal söylemi ifade etmiştir. Hesiodos İÖ 8. yüzyılda *İşler ve Günler*’de “(a) dil olanın ne olduğunu bilmeyen balıklar”dan söz eder: “Zeus’un insanlara sunduğu en güzel şey / Adalet duygusudur” (2012: 26). Aristoteles *Nikomakhos’a Etik*’te farklı adalet türlerini (dağıtıcı ve düzeltici adalet olarak) birbirinden ayırt edip adaletin “insanlara özgü bir konu” olduğunu belirtirken şöyle yazar:

“... (A)dalet kendi amacını kendinde taşıyan bir erdemdir -ama kendi başına değil, bir başkasıyla ilişkide bir erdem olarak-; bu nedenle sık sık adaletin erdemlerin en önemlisi olduğu düşünülüyor -ne akşam yıldızı ne de sabah-yıldızı böylesine harika bir şeydir” (2012: 111, 92). Yunan dünyasında *polis*'le ilgili bir konu olarak ortaya çıktıktan sonra Aristoteles'te yeniden ele alınan adalet esasen siyasal biraradalık ve bunun gerçekleştiği kent-devletlerle ilgili bir konudur. Böyle düşünüldüğünde, her ne kadar terime felsefi anlamını kazandıran Yunan dünyası olmuşsa da, sözcük Sümer uygarlığında köklenir. Adalet kentlerde yaşayan insanların değeri olduğundan kent-devletler yönetimini bulmuş olan Sümerlerde adaletin kutlanması son derece anlaşılabilir.

Bir adalet anlayışının temelleri çoğu zaman teolojide yatar. Mesela adaleti insan ve hayvan dünyasını ayıran, *polis*'le ilgili bir mesele olarak ele alan Hesiodos'un *Tanrıların Doğuşu* eserinde “*Eunomia* en iyi yasaların / *Dike* en adil olanların Tanrıçası”dır (2012: 99). *İşler ve Günler*'in “(a)dil ve adil olmayan her şeyi anlayan” Zeus'u (2012: 26) adaletin teminatıdır. Öyle ki Hesiodos, buradan hareketle krallara öğütler verir: “Adaletsiz davranan krallar... / Krallar! Bunları görüp düzgün kararlar alın” (2012: 25). Sümer siyasi düşüncesindeki adaletin de belli bir Tanrı anlayışında temellendiği görülür. Sümerler tanrıların sürekli kente müdahale ettiğine inanır. Kentin insanların kaderlerini tayin eden mekân olmasının teolojik anlamlarından biri de bu olsa gerek. *Sümer Kral Destanları*'nda tanrıların “ülkelerin kaderini belirledikleri”, bazen de “kaderiyle oynadıkları” söylenir (2018: 37-38, 59). Fakat “adil tanrı”lar oldukları eklenir (2018: 60). Bu bağlamda Kramer Sümer krallarını “ideal kral”lar ve toplumsal-siyasal kurtuluştaki rolleri açısından “ilk mesihler” olarak adlandırır ve Ur-Nammu Yasaları'yla (İÖ 2100-2050) kraliyet ilahilerinden şunları aktarır:

Sonra kudretli savaşçı, Ur'un kralı, Sümer ve Akad'ın kralı Ur-Nammu, kentin efendisi Nanna'nın kudretiyle ve Utu'nun doğru sözüne uygun olarak, ülkeye eşitliği getirdi, zorbalığı, şiddeti ve çekişmeyi kovdu.

Utu ağzıma adaleti ve doğruluğu koydu-

Halka hüküm ve kararları tam olarak vermek için,

Doğruluğu yaymak,

Erdemi güçlendirmek, kötülüğü yok etmek için,

...

Kuvvetlinin keyfince davranmadığını, insanın insanla çekişmediğini,

Kötülüğün, şiddetin yok edildiğini, adaletin boy verdiğini görmek için-

Utu... payım olarak verdi bana (Kramer, 2014: 314-315).

Aynı ilahide kral toplumsal adalet konusundaki uygulamalarını övünerek anlatmaktadır: Kötülüğü, zulmü, zorbalığı ve şiddeti engelleyen, Sümer'e doğruluğu getiren, “adalet aşığı bir çoban” olarak, kendi yönetiminde güçlünün zayıfı ezemeyeceğini, kararların adalete göre alındığını söyler: “Ben *adalet aşığı*

bir çobanım / Sümer' de doğmuş biri / Nippur yurttaşım ben /.../ bütün gücümle iyinin yanındayım” (Kramer, 2014: 316).

Gilgamiş Destanı'nda Gilgamiş'in “ağıllı Uruk'un *bilge ve görgülü çobanı*” olarak tanıtıldığını biliyoruz (Bottéro, 2002: 68). *Sümer Kral Listesi*'nde de krallar “çoban” olarak anılır: Çoban Dumuzi, çoban Lugalbanda ve diğerleri. İmzasını bazen “hizmetkâr” olarak atan bu krallar tanrılardan “ülkenin çobanlığı”nı almışlar ya da ülkenin çobanlığına “yükselmişlerdir” (Kramer, 2002: 432-433). Çoban, siyasal olarak kent-devletler biçiminde örgütlenmiş bir tarım toplumunun kendine özgü ideolojik imgesidir:¹⁶ “Kral, tahıl ambarlarımı dolduran çiftçi, ahır ve ağılları bereketlendiren çobandır; ülkenin yüksek koruyucu duvarıdır; halk onu babası olarak görür ve onun tatlı gölgesinde güven içinde yaşar” (Kramer, 2014: 338).

Çoban imgesi siyasi düşüncede Sümerler'den sonra da sıklıkla kullanılmıştır. *Hammurabi Kanunları*'nda kral, “tanrının ‘temsilcisi’, tanrı tarafından dünyada adalet ve barışı kurmak üzere göreve çağrılmış ‘halkın çobanı’dır”: “Ben barış getiren, asası *adil çobanım*. Merhametli gölgem kentimi örttü, Sümer Akad ülkelerinin halkını kucağımda güvende tuttum” (akt. Eliade, 2003: 96; Van De Mieroop, 2006: 139).¹⁷

Eski Yunanlar İÖ 5. yüzyılda Perikles'le birlikte demokratik rejimde bundan böyle çobanların olmadığını söyleyeceklerdir. Eski Yunan'da Pers tarzı çoban kral izleğiyle Yunan siyasal yaşamının karşılaştırıldığı ilk metinlerden biri Aiskhylos'un İÖ 472'de Atina'da sahnelenen *Persler* (2015) tragedyasıdır. Oyunun bir yerinde Atossa koroya Yunanların “çoban”ını sorar: “Kimdir çobanı ordularının, adamlarının efendisi?” Oyunun ilerleyen kısımlarında özgür konuşma ile “Pers boyunduruğu”nu karşı karşıya koyan koro ise şöyle cevaplar: “Hiçbir ölümlünün kulu-kölesi denemez onlar için” (2015: 35-37). Bu karşıtlık söz konusu oyunun *khoreogoslugu*nu ve destekçiliğini yapan Perikles'in (İÖ 495-429) demokratik rejiminde siyasal ve ideolojik olarak daha fazla yerleşmiştir. Perikles Thukydides'in aktardığı “Cenaze Töreni Söylevi”nde -odak noktası Persler'den çok Spartalılar olsa bile- “devlet içinde esas olan şey özgürlüktür” diyerek siyasal karşıtlığı sürdürür (Thukydides, 2019: 87).

Bununla birlikte, Thukydides Perikles hakkında şunları da yazar: “Halkına son derece egemen bir durumdaydı... Yönetim biçimi demokrasi olarak adlandırılrsa da gerçekte var olan bir monarşiydi” (2019: 100). Daha önemlisi, Batı siyasal düşünceler tarihinin serüvenine bakıldığında eski Yunan demokrasisi ya da cumhuriyeti örneğinin oldukça kısa bir döneme karşılık geldiği

¹⁶ Sümer toplumu, “nüfusun büyük çoğunluğunun, hatta kentte yaşayanların bile hâlâ aktif olarak tarımla uğraştığı”, “tarımla uğraşanların çoğunun etrafı surlarla çevrili yeni kentlerde oturduğu”, modern dönemin sanayi kentinden farklı bir antik kente dayanır (Van De Mieroop, 2006: 44; Mumford, 2007: 47)

¹⁷ Kramer “ülkenin sadık çobanı” olarak ideal Sümer kralı anlayışının Kitab-ı Mukaddes'te “İsrail'in çobanları” olarak övülmesinde devam ettiğini de belirtir (2014: 330).

görlür. Kökleri Mısır ve Mezopotamya'da bulunan adil kral imgesini felsefi olarak temellendiren Platon'un siyaset felsefesi Helenistik dönemde son derece etkili olmuştur. Platon'un *Devlet Adamı* ve *Devlet* diyaloglarında çoban kral imgesi yöneticinin asli örneği ve ideal "Tanrı-çoban"ın kopyaları olarak ele alınır.¹⁸ Bu adil çoban kralın sorumluluğu sürüsüyle ilgilenmek ve sürüsünü bakıp gözetmektir.¹⁹ *Devlet*'in ilk kitabında Sokrates çobanı kendi yararını gözetken bir tüccar gibi tasvir eden sofist Thrasymakhos'a karşı sürüsünün en büyük iyiliğini düşünen bir adalet timsali olarak ortaya koyar ve bakımını üstlendiği şeyin iyiliğini gözetken yönetimin örneği olarak belirler. Platon'un krallığı meşrulaştırmak için kullandığı "iyi çoban" imgesinin "Asyalı" kökleri olduğu söylenmiştir. Yunan polis'inin dağıldığı İÖ 4. yüzyıldan itibaren gelişen Makedonya İmparatorluğu ve ardından gelen Helenistik krallıklar dönemi "Asyalı" ya da "Doğulu", "tebasına yardımcı, 'toplumcul' ve hayırsever kral ideali"ni sahiplenip yaygınlaştırmıştır.²⁰ Bu kurtarıcı ve velinimet kral imgesi Helenistik krallıkların Doğu ve Batı dünyasını bir araya getiren anlayışının ürünüdür (Springborg, 2020: 67, 69, 112) ve Martin Bernal'in *Kara Atena*'da 19. yüzyılın başına ve "Yunan mucizesi" kavramı yaratılıncaya kadar geçerli olduğunu ileri sürdüğü "Eskiçağ modeli"nin temel siyasi unsurudur (Bernal, 2016: 50 vd.).

Söz konusu Helenistik ideal kral imgesinin oluşumu Sümerlere kadar geri gider. Zira Sümer siyasi düşüncesinde konu sadece çoban değil "adil çoban"dır. Sümerler yöneticiye güç verirken sorumluluk da yükleyen bir siyasi düşüncenin öncüsüdürler. Adil çoban imgesi, Mumford'ın sözleriyle, "bir hükümdara yapılan kölece bir methiye değil, hizmetlerine daha uzun zaman ihtiyaç duyulacak dost bir koruyucuya nazik bir teşekkür" olarak yorumlanabilir (2007: 36). Yasakoyucu Sümer kralı Lipit-İhtar, getirdiği yasaları sunarken, ülkeye adaleti ve refahı getirmek için kral olarak atandığını, adaleti tesis ettiğini

¹⁸ "Devlet adamı ise öküzlere göz kulak olan bir çoban ya da atıyla ilgilenen bir seyis gibi tek bir canlının yetiştirilmesiyle değil daha çok sürü halindeki hayvanlarla ilgilenenlere benzer"; "Kral da belli ki boynuzsuz sürülerin çobanıdır" (Platon, 2014: 42, 48).

¹⁹ "Yabancı: Diğer çobanlar sürülerini yetiştirirler. Oysa devlet adamı tam olarak bunu yapmaz. Bu nedenle hepsine uygun bir isim bulmamız gerekir. Genç Sokrates: Eğer böyle bir kelime varsa haklısın. Yabancı: Neden olmasın! Sürülere bakmak diyemez miyiz? Çünkü bakmak demek beslemek ya da her hangi başka bir iş yapmak anlamına gelmez. Sürülere bakmak, onları yönetmek derssek her şeyi kapsamış olur. Bu durumda devlet adamını da diğerleriyle beraber inceleyebiliriz" (Platon, 2014: 61-62).

²⁰ Eski Yunan dünyasında Platon'un çağdaşı Ksenophon'un Pers İmparatorluğu'nun kurucusu hakkındaki *Kyros'un Eğitimi* eseri de bu açıdan düşünülebilir. Bu kitap tarih boyunca ideal kral imgesi için başvurulmuş temel eserlerdendir. Ksenophon çoban imgesiyle başladığı kitapta Pers (siyasi) geleneklerini "devlete ve halka yararlı olmaya çalışmaktan ibarettir" biçiminde tanımlar (2007: 6). Ksenophon'dan önceki kuşağa ait olan Herodot'un (İÖ 484-425) *Tarih*'indeki İran sarayında gerçekleşen meşhur rejimler tartışmasında Dareios "atalarımızın geleneği" olarak anladığı monarşi yanlısı tutumunu benzer sözcüklerle aktarır: "Ben derim ki, bu üçünün (üç rejimin) en iyisi monarşidir. Çünkü en üst düzeydeki bir hükümdarın erdeminden daha iyi bir şey gösterilemez... düşünme yetisiyle halk yararına daha iyi çalışır..." (1973: 202).

belirtir ve kendisini şöyle tanımlar: “Ben Nippur’un *alçakgönüllü çobanı*, Ur’un güvenilir çiftçisi...” (Kramer, 2002: 435). *Gilgamiş Hikâyeleri*’nde Gilgamiş’tan “sel bittikten sonra ülkedeki her şeyi tekrar öğreten” kurtarıcı olarak söz edilir (2022: 81).²¹ Bottéro da benzer bir biçimde, Gilgamiş’in adının önüne çiviyazısının kurallarına göre onu tanrısal yaratıklar arasında gösteren yıldız işareti konmasına karşın, bunun Gilgamiş’in eski Yunan’daki gibi diğer insanlardan üstün oluşunu, insanüstülüğünü veya kahramanlığını vurgulamaktan ibaret olduğunu, Gilgamiş’in öldükten sonra “tanrılaştırıldığını” ve *Destan*’ın değişik versiyonlarının ve Sümer efsanelerinin Gilgamiş’i “diğer insanlardan üstün, hatta bazen dev olarak tanıtsalar da, gerçekten bir insan diye kabul ettikleri”ni belirtir: “Eğer Gilgamiş, her bakımdan insan, deyim yerindeyse, diğerlerinden daha insan olmasaydı, *Destan* tüm anlamını, tüm inandırıcı gücünü, öğreticiliğini ve örnek niteliğini yitirmiş olurdu” (Bottéro, 2022: 298). Mirca Eliade *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*’nde konuyu Mezopotamya kralının yapısına dair bir çözümlemeyle açarken buna benzer bir sonuca varır: “Kralın tanrısal varoluş biçimini, kendisi tanrı olmadan paylaştığı söylenebilir... Mezopotamya kralı, insanlar dünyası ile tanrılar dünyası arasında bir aracı olarak, kendi kişiliğindeki varoluş biçimi, tanrısal ve insani varoluş biçimleri arasında ritüel düzeyinde bir birliği gerçekleştiriyordu. Kral, bu ikili doğası sayesinde, en azından mecazi anlamda hayatın ve bereketin yaratıcısı olarak kabul ediliyordu. Ama o (Mısır firavunu gibi) bir tanrı, tanrılar panteonunun yeni bir üyesi değildi. Müminler dualarını ona göndermiyorlardı; tam tersine krallarını kutsaması için tanrılara dua ediyorlardı; çünkü hükümdarlar, tanrısal dünyayla içli dışlı olmalarına, bazı tanrıçalarla kutsal evliliklerine rağmen insan olma hallerini dönüştüremiyorlardı. Son tahlilde onlar ölümlüydü. Uruk’un efsanevi kralı Gilgamiş’in bile ölümsüzlüğe erişmek girişiminde başarısızlığa uğradığı unutulmuyordu” (2003: 96).²²

Son olarak, kralı “bilge çoban” olarak anan *Gilgamiş Destanı*, kraliyet ideolojisine içkin olan ve Homeros’un krallarından iyi bilinen kralın haklı öfkesi kalıbını kırarak bir boyut da içerir: “Suçu suç işleyene çektir / Günahı günah işleyene çektir / Öldürmenin ne gereği var onları? / Bağışlayıcı ol, yok etme!” (2018: 113). *Gilgamiş Destanı*’nda geçen bu ifadeleri Sümer uygarlığında gelişen hukuk uygulamalarıyla bir arada düşünmek, edebi, siyasal ve mitolojik düşüncenin toplumsal karşılıklarını keşfetmek açısından faydalı olabilir. *Tarih Sümer’de Başlar*, Sümer uygarlığının imza attığı ilklerden biri olarak hukuk konusuna da yer ayırır. Buna göre, kısasa kısas (ya da “göze göz, dişe diş”) yasaasının “İÖ 2000’lerden önce bile yerini çok daha insancıl bir yargılama

²¹ *Gilgamiş Destanı*’ndaki Tufan izleği için bkz. (Eliade, 2003: 84).

²² Bu konuyu kral mitleri ve simgeleri açısından ele alan Jean-Paul Roux da aynı sonuçlara varır (2020: 122-123). Sümerleri ele alırken “Doğu despotizmi” savını yeniden üreten yazarların gözden kaçırdıkları bu tür olgulardır: Bir Doğu despotizmi miti yaratmak amacıyla Sümer ve Mısır’ı özdeşleştirmek, Sümer kraliyet ideolojisini çarpık yorumlamak vs. Mısır-Mezopotamya uygarlıklarının din ve devlet bağlamındaki farklılığı için ayrıca bkz. (Mumford, 2007: 102, 110).

sistemine bırakmış” ve “bedensel cezalandırmanın yerini para cezasının almış” olduğuna dair bulgular söz konusudur (Kramer, 2014: 80).

Sonuç

Bu makalede, kent-devlet, uygarlık, kraliyet ideolojisi, siyasal mücadele ve savaş, ilk meclisler ve adalet kavramlarından hareketle Sümer siyasi düşüncesinin ana hatlarını belirlemeye çalıştık. Geriye söz konusu adalet tasavvurunun niteliğini değerlendirmek kaldı. Fakat bunu yaparken Mezopotamya uygarlığından türetilen siyaset yorumlarını kısaca hatırlatalım.

Bunlardan ilki, yukarıda Kramer’den hareketle biraz değindiğimiz “Doğu despotizmi” iddiasıdır. Doğu despotizmi, aristokrasi ve monarşi gibi klasik rejimlerden farklı olarak, merkezi bir hükümdarın keyfi gücünün bireyi ortadan kaldırıp korkuya dayanan mutlak bir itaat düzeni kurduğu baskı rejimidir (Montesquieu, 2019: 23, 34-35; Hegel, 1991: 271). Mezopotamya, Yakındoğu ya da Ortadoğu siyaseti modern dönemde Montesquieu’den Hegel’e etkin olan bu yargıdan hareketle Doğu despotizmi teriminin içine sıkıştırılabilmektedir. İkincisi, Marx’ın “Asya Tipi Üretim Tarzı” (ATÜT) kavramıdır. Bu “Asya tipi” üretim biçiminin temel özelliği, geniş bir sulama sistemi içinde merkezileşmiş bir hükümetin “toplayıcı birlik” ve “tek mülk sahibi” olarak artık değere el koyması ve “emek yoluyla fiilen mülk edinme sürecinin toplumsal koşulları”-nı belirlemesidir (Marx, 1979: 525-528). Karl Wittfogel bu savlardan hareketle, 1950’li yıllarda “Doğu despotizmi” iddialarını yeniden ileri sürmüştür. Wittfogel’in savı, Sümerler gibi tarımsal sulamanın merkezi bir hükümet ve bürokrasiyi gerektirdiği “toplumdan güçlü devlet” yapılanmasına sahip “hidrolik toplumlar” hakkında kapsayıcı bir savdır (Wittfogel, 1953). Bu makalenin amacı bu iddiaların geçerliliklerini sorgulamak değildir. Bununla birlikte belirtmeliyiz ki, genellikle Sümer’e kadar geri gittiği ileri sürülen mutlakçı (despotik) devlet anlayışı savlarının beşeri bilimlerde egemen olan ve Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik bir ayrıma dayanan Şarkiyatçı ya da Avrupamerkezci bakış açısının eksikliklerini yansıttığı, ele aldığı konunun özgül niteliklerini değerlendirmek yerine şematik ve indirgemeci bütünselleştirmelere başvurduğu pek çok eleştirel yorumcu tarafından gösterilmiştir (Said, 2020; Springborg, 2020: 24-26; İnalçık, 2006: 40; Goody, 2021; Turner, 1991: 55-82).

Sümerler’in “adalet aşığı çoban”ı bize sadece “devlet” değil aynı zamanda “iktidar”ın niteliği hakkında bir şey söyler. Konuya iktidar açısından yaklaşan Michel Foucault’nun “pastoral iktidar” kavramı başka bir yorum hattı açar. *Pastoral* sözcüğü Latince “pastor” ve “pastoralis”ten türemiştir; çoban ve çobanlığa ilişkin anlamlarına gelir. Foucault’ya göre, “kralın, Tanrı’nın, şefin onun sürüsü gibi olan insanlara nazaran bir çoban konumunda olması teması”, genel olarak Mısır’dan, Doğu Akdeniz’e, Asurlulara, İbranilere ve Mezopotamya’ya Hristiyanlık öncesi Doğu’da ortaya çıkmış ve Hristiyan Doğu’yu etkilemiştir. Pastoral iktidarın belli başlı özellikleri şunlardır: Birincisi, bu

iktidar “hareket halindeki bir çokluk üzerinde uygulanır.” İkincisi ise, “temelde hayırsever bir iktidar”dır; “baştan sona hayırseverliğiyle tanımlanır.” İktidar, çobanlığını yaptığı sürünün selametini, geçimini, besinini ve refahını sağlamaktan oluşan bir “iyilik yapma görevi”yle yükümlüdür. Pastoral iktidar ikili bir yapı arz eder: “(H)ayırseverliğiyle olduğu kadar kadir-i mutlaklığıyla, çevrelendiği sembollerin zenginliği ve ihtişamıyla da belirlenir... İktidar ayrıca fethetme imkânlarıyla ve biriktirdiği toprak ve zenginliklerin bütünüyle tanımlanır. Hayırseverlik, iktidarı tanımlayan bu bütünlüğün parçalarından sadece biridir.” Üçüncüsü, Foucault ilginç bir biçimde, pastoral iktidarın “bi-reyselleştirici bir iktidar” olduğundan söz eder. Çünkü çoban iktidarının sürüyü iyi güdebilmesi için koyunları sayması gerekir (Foucault, 2019: 110-115).

Sümer siyasi düşüncesindeki adalet anlayışının niteliğini çözümlenmeye yarayacak olan -ve dikkat çekici bir biçimde genellikle meslekten tarihçiler tarafından kullanılan- bir başka kavram “adalet dairesi”dir. Adalet dairesi, özellikle İran (Sasani) geleneği açısından düşünülen bir Mezopotamya siyaset kavramıdır. Halil İnalçık gibi öncü Osmanlı tarihçilerine göre, klasik Osmanlı idare ve siyaset anlayışı bir yandan Türklerin Orta Asya’dan getirdikleri töre anlayışını, diğer yandan Türklerin İran coğrafyasında uzun süre yerleşik olmalarından dolayı İran siyaset geleneklerini içermektedir. İnalçık, adalet dairesinin izlerini Yusuf Has Hâcîp’in 1069’da Orta Asya’da Türk Karahanlı hükümdarı için yazılmış bir siyaset-ahlak kitabı olan *Kutadgu Bilig*’indeki yöneten-yönetilen ilişkilerinde takip eder: “Ülkeyi elde tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır / Askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır / Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir / Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır / Bunlardan biri ihmâl edilirse dördü de kalır / Dördü birden ihmâl edilirse beylik çözülmeye yüz tutar” (akt. İnalçık, 2010: 68). İnalçık, “egemenlik ve icrayı meşru kılan”, “vergi verenlerin korunması anlamında adaletin sağlanması” ilkesine dayanan adalet dairesinin Osmanlıların devlet felsefesini belirleyen Mezopotamya kaynaklı bir anlayış olduğunu söyler (2012: 94).

Amacı Osmanlı Devleti’nin devraldığı siyasi gelenekleri açıklamak olan İnalçık “Ortadoğu devlet geleneği” gibi -artık bizim için daha tartışmalı terimler-kullansa bile bunun Sümer siyasi düşüncesindeki özgün karşılıklarını ayrıntılı biçimde incelemeyi, Linda T. Darling gibi Mezopotamya adalet tasavvurlarını inceleyen yorumculara, adalet dairesi kavramının izini İran’dan geriye, Asur’a ve Sümer’e kadar takip ederken bu varsayımı hem güçlendirirler hem de Sümer siyasi düşüncesinde adalet dairesinin özgün anlamını ortaya çıkarırlar. Darling’in kaygısı Kramer’inkini hatırlatır: Sümer siyasi düşüncesindeki siyasal önderliği ya da kraliyet ideolojisini Şarkiyatçı ve Avrupamerkezci

23 İnalçık’ın Max Weber’in klasik merkezinin “Yakındoğu” olduğunu ileri sürdüğü ve despotizm, keyfi iktidar ve temelde askeri güce dayanma gibi özellikler taşıyan “Sultanizm” kavramını Osmanlı yönetim sistemi açısından eleştirel biçimde incelediği çalışması için bkz. (İnalçık, 2006).

bir yaklaşımla “Doğu despotizmi”nin kökenleri olarak yorumlarsak yanılıya düşeriz. Sümerler yazılı tarihte kraliyet ideolojisinin ilk örneğini sağlarlar. Bununla birlikte Sümerlerin bir iyi yönetim anlayışının öncüllerini geliştirdiklerini de özellikle eklemeliyiz. Bu iyi yönetim anlayışı kendine özgü bir adalet tasavvuruyla koşuttur: Adalet dairesi. Darling’e göre, 16. yüzyıl Osmanlı yazarı Kınalızade’den gelen “adalet dairesi (ya da çemberi)”, “yönetenlerle yönetilenler arasında karşılıklı bağımlılığa dayalı bir sosyal adalet kavramı”dır. Darling’in Kınalızade’den aktardığı satırlar Yusuf Has Hacıp’i yankılar: “Asker olmadan güç olmaz / Para olmadan asker olmaz / Refah olmadan para olmaz / Adalet ve iyi idare olmadan refah olmaz” (akt. Darling, 2022: 16). Darling buradan hareketle, adalet dairesinin ana fikrinin “yaklaşık olarak İÖ 2500 yılında Sümer şehir-devletlerinin siyasi ideolojisinde zaten dile getirildiği”ni ekler (2022: 25). Darling’in çözümlemesini konumuz açısından çok daha önemli hale getiren şey, konuyu Mezopotamya’ya dayandırmakla kalmayıp adalet dairesinin Sümerler’den bize kalan tabletlerde nasıl oluşturulduğunu ayrıntılı bir analizle ortaya koymasıdır.²⁴

Sonuç olarak, bu makalede kent-devlet, uygarlık, ilk meclisler, siyasi mücadele ve savaş, kraliyet ideolojisi ve adalet kavramlarından hareketle ortaya koymaya çalıştığımız Sümer siyasi düşüncesinin anahtar kavramının adalet dairesi olduğunu söyleyebiliriz. Kuşkusuz adalet dairesi Sümerlerden sonraki Mezopotamya devletlerine, Perslere, Sasanilere ve Osmanlılara bazı değişiklikler geçirmiştir. Fakat yine de Sümerler -bu kavramı birebir bu şekilde kullanmamışlarsa bile- ortaya koydukları pek çok ilkin yanında uygarlık tarihinde ilk etkili siyasi düşüncelerden birini de yaratmışlardır.

Kaynaklar

- Aiskhylos (2015). *Persler*. (Çev. Y. G. Sev). Pinhan Yayınları. İstanbul.
- Aquinumlu Thomas (2021). Prenslik yönetimi üstüne. (Der.-Çev. M. Tunçay). İçinde *Bati’da siyasi düşünceler tarihi, cilt 1*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Aristoteles (2012). *Nikomakhos’a etik*. (Çev. S. Babür), Bilgesu Yayınları. Ankara.
- Aristoteles (2018). *Politika*. (Çev. Ö. Orhan). Pinhan Yayınları. İstanbul.
- Bernal, M. (2016). *Kara Atena: eski yunan uydurmacası nasıl imal edildi? 1785-1985*. (Çev. Ö. Buze). Kaynak Yayınları. İstanbul.
- Bottéro, J. (2022). *Gılgamış destanı: ölmek istemeyen büyük insan*. (Çev. O. Suda). Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Campbell, J. (2019). *Kahramanın sonsuz yolculuğu*. (Çev. S. Gürses). İthaki Yayınları. İstanbul.
- Childe, G. (2006). *Kendini yaratan insan*. (Çev. F. Ofluoğlu). Varlık Yayınları. İstanbul.
- Childe, G. (2009). *Tarihte neler oldu?* (Çev. A. Şenel-M. Tunçay). Kırmızı Yayınları. İstanbul.
- Cicero (2014). *Devlet üzerine*. (Çev. C. C. Çevik). İthaki Yayınları. İstanbul.

²⁴ Daha fazla bilgi için bkz. (Darling, 2022: 15-75).

- Clastres, P. (2017). *Şiddetin arkeolojisi: ilkel toplumlarda savaş*. (Çev. S. Tuna). Nora Yayınları. İstanbul.
- Crawford, H. (2021). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. N. Uzan). Arkadaş Yayınları. İstanbul.
- Darling, L. T. (2022). *Ortadoğu'da toplumsal adalet ve siyasal iktidarın tarihi: Mezopotamya'dan küreselleşmeye adalet çemberi*. (Çev. H. Erdagöz). Alfa Yayınları. İstanbul.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi dönüş mitosu*. (Çev. Ümit Altuğ). İmge Kitabevi. Ankara.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi, cilt I*. (Çev. A. Berktaş). Kabalıcı Yayınları. İstanbul.
- Faroqhi, S. (2011). *Yeni bir hükümdar aynası: Osmanlı padişahlarının kamusal imgesi ve bu imgenin algılanması*. (Çev. G. Ç. Güven). Alfa Yayınları. İstanbul.
- Foucault, M. (2019). *Güvenlik, toprak, nüfus*. (Çev. F. Taylan). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Gılgamış Destanı* (2018). (Çev. S. Maden). İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Gılgamış Hikâyeleri* (2022). (Çev. S. F. Adalı-A. T. Görgü). İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Goody, J. (2021). *Tarih hırsızlığı*. (Çev. G. Ç. Güven). İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Hacımüftüoğlu, H. (2011). *Kral Tanrı: Allah'ın krallığı*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Halliday, F. (2008). *Ortadoğu hakkında 100 mit*. (Çev. C. Cemgil). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Hegel (1991). *Hukuk felsefesinin prensipleri*. (Çev. C. Karakaya). Sosyal Yayınları. İstanbul.
- Herodotos (1973). *Herodot tarihi*. (Çev. M. Ökmen). Remzi Kitabevi. İstanbul.
- Hesidos (2012). *İşler ve günler & Tanrıların doğuşu*. (Çev. F. Akderin), Say Sayınları. İstanbul.
- Huot, J-L. (2000a). Dünyanın ilk kentleri: kasabacıklardan megapollere. J. Louis Huot-J.-Paul Thalman-D. Valbelle (Ed.). *İçinde kentlerin doğuşu*. (Çev. A. B. Girgin), İmge Kitabevi. Ankara.
- Huot, J-L. (2000b). İlk kentlerin doğuşu. J. Louis Huot-J.-Paul Thalman-D. Valbelle (Ed.). *İçinde kentlerin doğuşu*. (Çev. A. B. Girgin). İmge Kitabevi. Ankara.
- Huot, J-L. (2000c). Sümer kenti, bir kent devleti. J. Louis Huot-J.-Paul Thalman-D. Valbelle (Ed.). *İçinde kentlerin doğuşu*. (Çev. A. B. Girgin), İmge Kitabevi. Ankara.
- İbn Haldun (1982). *Mukaddime, cilt 1*. (Çev. S. Uludağ). Dergâh Yayınları. İstanbul.
- İnalçık, H. (2006). *Turkey and Europe in history*. Eren Yayıncılık. İstanbul.
- İnalçık, H. (2010). *Doğu batı, makaleler I*. Doğu Batı Yayınları. Ankara.
- İnalçık, H. (2012). *Osmanlı imparatorluğu: klasik çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezer), Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- King, L. W. (2023). *Sümer ve Akad tarihi*. (Çev. K. Çelik), Kabalıcı Yayınları. İstanbul.
- Kramer, S. N. (1999). *Sümer mitolojisi*. (Çev. H. Koyukan), Kabalıcı Yayınları. İstanbul.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler: tarihleri, kültürleri ve karakterleri*. (Çev. Ö. Buze), Kabalıcı Yayınları. İstanbul.
- Kramer, S. N. (2014). *Tarih Sümer'de başlar*. (Çev. H. Koyukan), Kabalıcı Yayınları. İstanbul.

- Ksenophon (2007). *Kyros'un eğitimi*. (Çev. F. Akderin). Alfa Yayınları. İstanbul.
- Marx, K. (1979). *Grundrisse, ekonomi politiğin eleştirisi için ön çalışma*. (Çev. S. Nişanyan), Birikim Yayınları. İstanbul.
- Montesquieu (2019). *Kanunların ruhu üzerine*. (Çev. B. Günen), İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Mumford, L. (2007). *Tarih boyunca kent*. (Çev. G. Koca-T. Tosun). Ayrıntı Yayınları. İstanbul.
- Newell, Waller R. (2017). *Tiranlar: gücün, adaletsizliğin ve terörün tarihi*. (Çev. D. Şendil). Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: portrait of a dead civilization*. The University of Chicago Press.
- Platon (2014). *Devlet Adamı*. (Çev. F. Akderin). Say Yayınları. İstanbul.
- Platon (2016). *Devlet*. (Çev. H. Demirhan). Isık Yayınları. İstanbul.
- Roux, G. (2005). Ur mezarlığı'nın büyük gizemi. Jean Bottéro (Ed.). İçinde *eski Yakındoğu: Sümer'den kutsal kitap'a*. Dost Kitabevi. Ankara.
- Said, E. W. (2020). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark anlayışları*. (Çev. B. Ülner), Metis Yayınları.
- Sophokles (2017). *Kral Oidipus*. (Çev. B. Tuncel). İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Sophokles (2019). *Philoktetes*. (Çev. A. Çokona). İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Springborg, P. (2020). *Batı cumhuriyetçiliği ve Şark hükümdarı*. (Çev. F. B. Aydar). Koç Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Sümer Kral Destanları: Enmerkar-Lugalbanda* (2016). (Çev. S. F. Adalı-A. T. Görgü). Türkiye İş Bankası Yayınları. İstanbul.
- Thukydides (2019). *Peloponnesos savaşları*. (Çev. F. Akderin), Belge Yayınları. İstanbul.
- Turner, B. S. (1991). *Oryantalizm, kapitalizm ve İslâm*. (Çev. Ahmet Demirhan). İnsan Yayınları. İstanbul.
- Van De Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun tarihi, İÖ 3000-323*. (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. Ankara.
- Wittfogel, K. A. (1953). Oriental despotism. *Sociologus*. Vol. 3, No. 2.